

فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۳، شماره ۲، تابستان ۱۳۸۹، صفحات ۸۱-۱۰۱

نقش تعاونی‌های مشاع در توسعه مناطق روستایی تحت پوشش: مطالعه موردی استان اصفهان

یوسف قنبری و حمید برقی*

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۶/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۲/۲۲

چکیده

هدف این مقاله شناخت ارتباط و اثرگذاری شرکت‌های تعاونی مشاع بر توسعه مناطق روستایی در استان اصفهان است. بخش اصلی داده‌ها از نتایج سرشماری عمومی کشاورزی سال ۱۳۸۲ و همچنین آمار وقایع حیاتی و امکانات روستایی سال ۱۳۸۲ معاونت بهداشت و درمان دانشگاه علوم پزشکی اصفهان استخراج شده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش‌های آمار استنباطی و توصیفی استفاده شد. نتایج تحلیل آماری در مدل رگرسیون نشان داد که تعامل بسیار کمی بین شاخص‌های توسعه روستایی و شرکت‌های تعاونی مشاع وجود دارد، به گونه‌ای که این شرکت‌ها فقط بر شاخص‌های امکانات روستایی، و همچنین بر شاخص ویژگی‌های شغلی و جمعیتی تأثیرگذار بوده‌اند. همچنین برآزندگی به دست آمده در مدل معادلات ساختاری نشان‌دهنده عدم تأیید مدل در بررسی روابط شاخص‌های موجود بین دو مقوله است. به طور کلی از نتایج تحقیق استنباط می‌شود که تعاونی‌های مشاع در توسعه اقتصادی و اجتماعی روستاهای تحت پوشش موفق نبوده‌اند؛ از این رو، پیشنهاد می‌شود ادامه فعالیت این تعاونی‌ها مورد بازنگری قرار گیرد.

---

* به ترتیب، نویسنده مسئول و استادیار گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان (yghanbari2000@yahoo.com)؛ و استادیار گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.

کلیدواژه‌ها: شرکت‌های تعاونی مشاع/ تعاونی‌های روستایی/ توسعه روستایی/ مطالعه موردی/ اصفهان (استان)

* * *

مقدمه

در ایران، بعد از اصلاحات ارضی شاهد پیدایش انواع نظام‌های بهره‌برداری در بخش کشاورزی بوده‌ایم. این روند بعد از انقلاب اسلامی نیز برای پر کردن خلاء مدیریت و سرو سامان دادن به اوضاع آشفته بخش کشاورزی و روستایی ادامه یافت که از جمله می‌توان به تشکیل شرکت‌های تعاونی مشاع در مناطق مختلف کشور اشاره نمود.

شرکت‌های تعاونی مشاع عمده‌ترین واحد زراعت جمعی تشکیل شده بعد از انقلاب اسلامی در کشور هستند. نظام تعاونی مشاع در سال ۱۳۵۹ با هدف استفاده بهینه از عوامل تولید، انجام عملیات زیربنایی، کشت یکپارچه، افزایش عملکرد و درآمد کشاورزان و زارعان، ارتقای سطح زندگی آنان، جلوگیری از مهاجرت روستاییان به شهرها و مانند آن تصویب و به سرعت اجرا شد (حسینی ابری، ۱۳۸۰: ۴۵).

این شرکت‌ها را در عمل می‌توان ابزارهایی مؤثر برای توسعه روستایی، بخشی ضروری از سیاست‌های توسعه روستایی، و مرتبط با برنامه‌های ملی در نظر گرفت. پس از شکل‌گیری این شرکت‌ها، عملکرد هر یک از آنها موضوع تحقیقات فراوانی بوده که نتایج متفاوتی را نیز به دنبال داشته است.

طی سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۸۴، تعداد ۱۵۹۹ واحد بهره‌برداری مشاع با ۱۴۵۹۲ نفر عضو در ۵۲۴۷۰ هکتار زمین کشاورزی در استان تشکیل شد. جدول ۲، نشان می‌دهد که نسبت مقدار زمین و تعداد بهره‌برداران مشاع‌ها، به ترتیب ۵ و ۳/۹ درصد از کل اراضی کشاورزی و بهره‌برداران موجود در استان است.

اولین مشاع‌های استان در اواخر سال ۱۳۵۸، و حدود ۶۰ درصد از کل مشاع‌های استان طی سال‌های ۵۹ و ۶۰ تشکیل شدند، اما از سال ۱۳۶۰ به بعد، روند شکل‌گیری این نوع بهره‌برداری‌ها سیر نزولی داشته است.

متوسط تعداد بهره‌برداران عضو مشاع در استان حدود ۷ نفر، کمترین تعداد اعضا دو نفر، و بیشترین آن ۱۳۶ نفر است. همچنین تعداد اعضای برخی از بهره‌برداریهایی که هیئت واگذاری زمین تحت عنوان مشاع در این استان ایجاد کرده است، تنها یک خانوار است. این نوع بهره‌برداری‌ها با تعریف بهره‌برداری‌های تحت پوشش مشاع مغایرت دارند. بر اساس آیین‌نامه اجرایی تشکیل مشاع‌ها، تعداد اعضای هر مشاع باید بین ۵ تا ۱۰ نفر باشد، اما فقط حدود ۵۲ درصد از مشاع‌های منطقه دارای چنین شرایطی بوده‌اند. اگر چه تعداد اعضا در ۲۴ درصد مشاع‌ها کمتر از حد مقبول و در ۲۴ درصد دیگر بیش از حد مورد نظر بوده است، اما به استثنای آن تعداد بهره‌برداری‌های یک نفره که تحت عنوان مشاع به حدود ۵۱۳ خانوار واگذار شده، سایر مشاع‌ها به رغم تفاوت چشمگیر اعضا (۲ تا ۳۱۶ نفر) کاملاً متلاشی شده‌اند (مدیریت امور اراضی اصفهان، ۱۳۸۳).

آب کشاورزی مشاع‌های منطقه معمولاً از طریق چاه تأمین می‌شود، اما استفاده از آب رودخانه و قنات نیز در برخی از مشاع‌ها متداول است. نسبت وسعت اراضی به تعداد چاه در بین مشاع‌های مختلف یکسان نیست و از ۸ تا ۵۷ هکتار نوسان دارد، ولی اغلب بین ۱۹ تا ۵۰ هکتار متغیر است. این نسبت در کل استان ۲۷/۱ هکتار است. بخش اعظم اراضی تحت تصرف مشاع‌ها، اراضی بایر و موات است که بعضاً با کمبود منابع آب روبرو هستند؛ حال آنکه اراضی بهره‌برداری‌های بزرگ خصوصی، از مستثنیات اصلاحات ارضی هستند که عمدتاً در شمار اراضی مرغوب به حساب می‌آیند و از نظر سامان‌دهی بهره‌گیری از منابع آب و خاک در موقعیت بسیار مساعدتری نسبت به تعاونی‌های مشاع قرار دارند (مهندسین مشاور یکم، ۱۳۷۶).

بر این اساس سؤال اصلی تحقیق عبارت است از این که: آیا شرکت‌های تعاونی مشاع در استان اصفهان بر مناطق روستایی تحت پوشش اثرات مثبت اقتصادی و اجتماعی داشته‌اند؟

بررسی منابع

در سال‌های اخیر مطالعات متفاوتی در زمینه ارتباط توسعه کشاورزی و توسعه روستایی انجام شده، اما در این مطالعات به طور خاص به تأثیر شرکت‌های تعاونی مشاع بر توسعه روستایی پرداخته نشده است.

از جمله مطالعاتی که به بررسی ارتباط بین شاخص‌های توسعه روستایی و کشاورزی پرداخته، پژوهشی است تحت عنوان «بررسی رابطه توسعه کشاورزی و توسعه روستایی در استان اصفهان». نتایج این تحقیق نشان داده است که از میان شاخص‌های کشاورزی، درآمد، اشتغال، ارزش افزوده، تحول در کشاورزی و سطح علمی شدن کشاورزی تأثیر بیشتری در توسعه روستایی داشته‌اند (نوری، ۱۳۸۳).

در خارج از کشور نیز مطالعات گسترده‌ای در زمینه نظام‌های کشاورزی انجام شده است، ولی در بین منابع که در دسترس نگارندگان بود، هیچ‌یک مستقیماً به موضوع تأثیر تعاونی‌های مشاع در توسعه روستایی نپرداخته است. در ادامه به برخی مطالعات مهم در زمینه نظام‌های کشاورزی اشاره می‌کنیم:

هانگ سان و همکاران (۱۹۹۲) در تجزیه و تحلیل کارآیی فنی تعاونی‌های تولید کائوچوی طبیعی در ویتنام به این نتیجه رسیده‌اند که با استفاده بهتر از منابع تولید و فناوری در دسترس می‌توان کارآیی مزارع را افزایش داد.

در مطالعه‌ای دیگر نتیجه گرفته شده که پایین بودن سطح زیر کشت در نظام کشاورزی دهقانی در مناطق شرقی پاراگوئه، باعث کاهش درآمد و ریسک بیشتر و در نهایت پایین آمدن کارآیی این نظام شده است که می‌توان با افزایش سطح فناوری و تغییر الگوهای کشت، کارآیی را بالا برد (Bravo-Ureta and Evenson, 1994).

بافکر و همکاران مسائل مربوط به واگذاری زمین و عملکرد مشاع‌ها را در دو تحقیق جداگانه در مناطق جیرفت، و گرگان و گنبد بررسی کرده‌اند. آنان با توجه به اینکه مسائل واگذاری زمین و تشکیل مشاع‌ها محدود و مقید به شرایط خاص در هر منطقه است، عملکرد مشاع‌ها را نه تنها از لحاظ افزایش بازده و درآمد روستاییان

عضو مطلوب نیافته‌اند، بلکه اعضا را درگیر مسائل اجرایی هم دیده‌اند و پیشنهاد کرده‌اند که متولیان امر در اعطای وام و تأسیس صنایع وابسته به کشاورزان در این روستاها، به مشاع‌ها کمک کنند (بافکر و همکاران، ۱۳۶۴).

شریف (۱۳۶۹) در تحقیقی در مورد مشاع‌های خراسان، نظام بهره‌برداری مشاع را از لحاظ امکان کاربرد روش‌ها و فنون نوین کشاورزی، بسط عدالت اجتماعی، بهبود زندگی اعضا و کاهش اختلافات و مهاجرت‌ها مطلوب دانسته است.

تقی‌زاده (۱۳۷۳) در پژوهش خود به این نتیجه رسیده است که هیچ‌یک از ۱۳ تعاونی مشاع مورد بررسی در ۵ شهرستان به اهداف مورد نظر از قبیل اشتغال، افزایش سطح زیر کشت، و در نتیجه افزایش تولید و درآمد دست نیافته‌اند.

نفیسی فرد (۱۳۷۷) به این نتیجه رسید که تعاونی‌های مشاع در شهرستان سبزوار اثرات مثبتی در افزایش تولید، ایجاد اشتغال و گسترش سطح سواد در روستاهای منطقه تحت پوشش داشته‌اند. از جمله عوامل منفی در این تعاونی‌ها، نداشتن انگیزه کافی برای کار گروهی و ترکیب ناهماهنگ اعضا بوده است.

عبداللهی (۱۳۷۷) در تحقیق خود به عملکرد اقتصادی، اجتماعی، فنی، و زیست‌محیطی هر یک از نظام‌های بهره‌برداری پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که در سطح ملی، نظام‌های بهره‌برداری تجاری شامل: کشت و صنعت دولتی و خصوصی، شرکت‌های سهامی زراعی، و نظام‌های تعاونی شامل شرکت‌های تعاونی روستایی، از نظر معیارهای اقتصادی، فنی و زیست‌محیطی به ترتیب بالاترین میزان عملکرد، و نظام‌های دهقانی و تعاونی مشاع به ترتیب پایین‌ترین میزان عملکرد را دارند.

در سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۵ نیز چند کار تحقیقاتی در ارتباط با عملکرد مشاع‌ها انجام شده که در اکثر آنها ضمن برشمردن برخی ویژگی‌های ایده‌آل آنها از قبیل تساوی حقوق، یکپارچگی اراضی و کشت، و مدیریت عمومی، به عدم تحقق عملی برخی از اهداف، از جمله یکپارچگی اراضی و مدیریت عمومی اشاره شده است. از جمله

پیشنهادهای این تحقیقات، اعطای وام، توزیع نهاده‌ها، تأسیس صنایع تبدیلی و تکمیلی، و آموزش اعضا بوده است (امیری توکلی، ۱۳۷۲؛ اصلاحی، ۱۳۷۱؛ جمعه‌پور، ۱۳۶۹).

مبانی نظری تحقیق

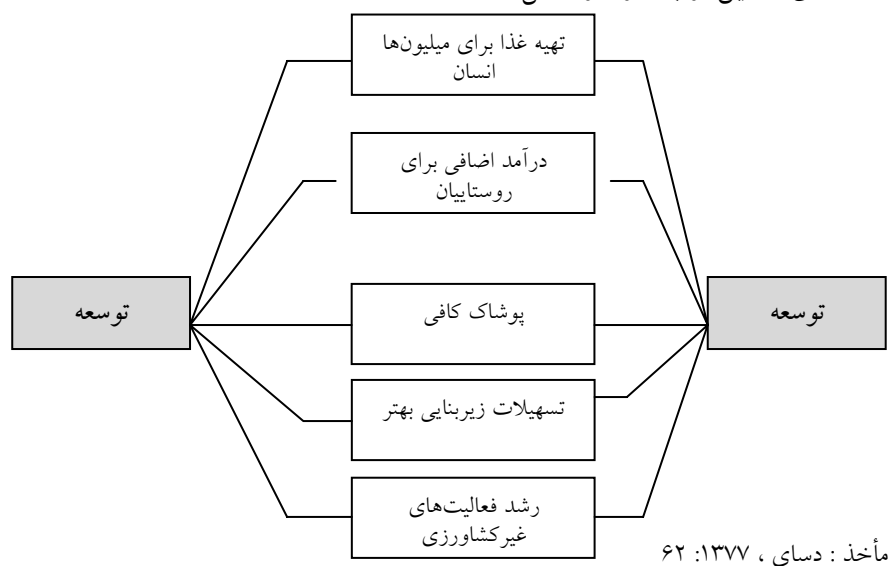
وابستگی اقتصاد کشور به تولیدات کشاورزی و فعالیت‌های وابسته به آن که غالباً در مناطق روستایی انجام می‌گیرد، دستیابی به توسعه روستایی را به یکی از دغدغه‌ها و چالش‌های مهم سیاست‌گذاران و مسئولان تبدیل کرده است. از این رو، موضوع توسعه روستایی از یک سو برای بهبود بخشیدن به روش‌های سنتی تولیدات کشاورزی، بهره‌برداری بهینه از زمین، منابع تولید و توزیع متناسب محصولات کشاورزی، و از سوی دیگر به منظور نوسازی اجتماعی و فرهنگی مناطق روستایی و ارتقای سطح زندگی روستاییان، دارای اهمیت است.

توسعه روستایی را می‌توان یک فعالیت چندبخشی و مرکب دانست که برنامه‌های توسعه کشاورزی و بهبود تسهیلات اجتماعی برای تمام روستاییان را در بر می‌گیرد. توسعه روستایی «جریانی است که روستاییان را هدایت می‌کند تا توان خود را جهت کنترل بر محیط خویش بالا ببرند. این جریان با توزیع بیشتر منافع بین مردم که خود نتیجه کنترل بر محیط است، هموار می‌شود» (حسینی ابری، ۱۳۸۰).

همان‌گونه که بیان شد، توسعه روستایی به یک بخش و در یک محدوده خاص خلاصه نمی‌شود، بنابراین، باید مؤلفه‌های بسیاری را در برگیرد که یکی از مهم‌ترین آنها کشاورزی است. همچنین توسعه روستایی را باید در یک سیستم مشاهده کرد که در آن متغیرهایی چون، سیاست‌ها و راهبردهای دولت، سازمان‌های دولتی، محلی و روستایی، و بخش‌های مختلف روستایی از جمله کشاورزی دارای ارتباط و تأثیر متقابل‌اند. وابستگی روستاییان به کشاورزی و فرآورده‌های آن، لزوم توجه به توسعه کشاورزی را به عنوان یکی از ابزارهای دستیابی به توسعه روستایی در کشور ضروری می‌گرداند. در این راستا، نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی، هسته مرکزی و عامل بلافصل

تولید کشاورزی هستند. به طوری که می‌توان گفت مسائل نظام کشاورزی در هر جامعه، اساسی‌ترین و عمده‌ترین مسائل بخش کشاورزی آن جامعه را تشکیل می‌دهند (مطیعی لنگرودی، ۱۳۷۳: ۵۴۰).

دسای^(۱)، این ارتباط را در شکل ۱ نشان داده است:

مأخذ: دسای، ۱۳۷۷: ۶۲

شکل ۱- ارتباط بین توسعه کشاورزی و توسعه روستایی

چنانکه در گزارش بانک جهانی آمده است، در ترسیم راهبرد توسعه روستایی باید نگاه ویژه‌ای به نظام‌های کشاورزی صورت گیرد. این نگاه یعنی نهادینه کردن نظام‌ها در سطوح ملی و محلی در مناطق روستایی مورد نظر (World Summit on Sustainable Development, 2003).

بر اساس آنچه تا کنون بیان گردید، شرکت‌های تعاونی مشاع در کشور ما بعد از انقلاب اسلامی شکل گرفتند و وارد جامعه روستایی شدند. این شرکت‌ها هر کدام دارای ویژگی‌های متفاوتی از لحاظ تأثیرگذاری بر جامعه روستایی هستند. در بررسی این ویژگی‌ها می‌توان به وجوه مشترکی دست یافت، از جمله آن که همه آنها به دنبال

افزایش تولیدات کشاورزی، افزایش درآمد روستاییان، ایجاد اشتغال، افزایش سطح زندگی و امکانات در روستاها و مانند آن هستند که همگی در توسعه روستایی تأثیر مستقیم دارند^(۲). تعاونی مشاع، نوعی تغییر و تحول اجتماعی است که بر زندگی کشاورزان در مناطق روستایی اثر مستقیم می‌گذارد؛ این تحول می‌تواند منشأ تغییر ساختار اجتماعی و اقتصادی روستا باشد که در آن، توزیع مناسب درآمدها، رشد بیشتر بهره‌وری کشاورزی و در نهایت دستیابی به توسعه روستایی قرار دارد.

وضعیت عمومی کشاورزی استان اصفهان

استان اصفهان با بیش از ۵۰۰ هزار هکتار اراضی زیر کشت و آیش، کمتر از ۳ درصد از اراضی زیر کشت کشور را در بر دارد که از این جهت در رتبه هفدهم استان‌های کشور قرار می‌گیرد. این میزان اراضی تنها حدود ۵ درصد از مساحت استان را تشکیل می‌دهد. از اراضی زیر کشت استان، کمتر از ۹ درصد دیم و بقیه به صورت آبی کشت می‌شود. از نظر اراضی کشت آبی، حدود ۴/۵ درصد و به لحاظ اراضی کشت دیم تنها ۰/۳ درصد اراضی کشاورزی کشور در این استان قرار دارد. این استان با حدود ۱۸۹ هزار واحد بهره برداری زراعی نزدیک به ۵/۷ درصد از واحدهای زراعی کشور را در خود جای داده است.

متوسط زمین هر بهره بردار حدود ۲/۶ هکتار و زمین زراعی بیش از ۷۰ درصد کشاورزان، ۲ هکتار و کمتر است. این استان به لحاظ عملکرد از استان‌های ممتاز کشور محسوب می‌شود و در محصولات متعددی چون گندم، جو، شلتوک، سیب زمینی، پیاز، پنبه و سیب درختی در رتبه‌های اول قرار دارد (سازمان جهاد کشاورزی استان اصفهان، ۱۳۸۳).

بر اساس مطالعات انجام شده در استان اصفهان، چهار نظام کشاورزی تعاونی تولید، تعاونی مشاع، شرکت سهامی زراعی و نظام دهقانی وجود دارد که شرکت سهامی زراعی تنها در محدوده یک روستا (روستای نیوان در گلپایگان) وجود دارد. برخی اطلاعات مربوط به نظام‌های ذکر شده در جداول ۱ و ۲ آمده است.

جدول ۱- برخی ویژگی‌های نظام‌های مختلف کشاورزی در استان اصفهان

نسبت بهره برداران به کل بهره برداران (درصد)	نسبت مقدار زمین به کل اراضی کشاورزی (درصد)	متوسط اندازه زمین (هکتار)	تعداد بهره بردار (خانوار)	اراضی کشاورزی تحت پوشش (هکتار)	نوع نظام کشاورزی
۹۰	۸۹	۲/۳	۱۸۰۰۰۰	۴۱۲۸۶۴	خانوادگی
۱/۴	۱/۴	۹/۲	۲۰۶۴	۱۹۵۵۲	تعاونی تولید
۳/۹	۵	۳/۵	۱۴۹۵۲	۵۲۴۷۰	تعاونی مشاع

مأخذ: مهندسین مشاور جامع ایران، ۱۳۷۸

جدول ۲- وضعیت واگذاری به تعاونی مشاع به تفکیک شهرستان در استان اصفهان،

۱۳۵۹-۱۳۸۴

ردیف	شهرستان	تعداد موارد واگذاری	میزان اشتغال (نفر)	مساحت (هکتار)
۱	اصفهان	۵۶۱	۴۱۳۳	۱۴۶۱۶/۸۰۵
۲	اردستان	۷۶	۴۳۳۵	۵۲۵۵/۲۵
۳	برخوار و میمه	۱۰۷	۸۹۸	۴۹۴۵/۸۲
۴	خوانسار	۳۹	۱۸۸	۶۷۷/۳۳
۵	سمیرم	۱۶۳	۱۴۵۸	۴۴۷۱/۱۶
۶	شهرضا	۵۷	۴۸۸	۱۴۰۹/۹۰۵
۷	فلاورجان	۸۴	۴۴۲	۹۸۲/۱۹۲۵
۸	فریدن	۸۱	۸۷۸	۲۰۷۵/۹۳۲۴
۹	کاشان	۱۰۱	۱۸۹۱	۶۶۰۴/۸۱۸۴
۱۰	گلپایگان	۵۸	۸۹۴	۲۵۵۲/۶
۱۱	مبارکه	۹۱	۵۸۲	۲۲۳۳/۸۶
۱۲	لنجان	۱۰	۴۵	۱۶۸/۷۱
۱۳	نجف آباد	۷۶	۶۶۵	۱۷۶۰/۹۸۵
۱۴	نطنز	۳۹	۶۸۴	۲۵۱۶/۷۷
۱۵	نایین	۵۲	۳۵۴	۲۰۷۹/۸۳۵۲
۱۶	آران و بیدگل	۰	۰	۰
۱۷	تیران	۴	۱۷	۱۱۹
	جمع کل	۱۵۹۹	۱۴۹۵۲	۵۲.۴۷۰

مأخذ: مدیریت امور اراضی استان اصفهان، ۱۳۸۵

مواد و روش‌ها

این تحقیق از نوع توصیفی-همبستگی و به لحاظ جمع‌آوری اطلاعات یک کار کتابخانه‌ای است. بخش اصلی آمارها و اطلاعات از نتایج سرشماری عمومی کشاورزی سال ۱۳۸۲ و همچنین آمار وقایع حیاتی و امکانات روستایی سال ۱۳۸۲ معاونت بهداشت و درمان دانشگاه علوم پزشکی اصفهان استخراج شده است.

جامعه آماری تحقیق، روستاهای تحت پوشش شرکت‌های تعاونی مشاع هستند. در ابتدا روستاهای دارای کمتر از ۲۰ خانوار بهره‌بردار از فهرست کلی حذف شدند. سپس روستاهایی انتخاب شدند که بیش از ۵۰ درصد بهره‌برداران آن عضو تعاونی مشاع بوده‌اند. بر این اساس تعداد ۶۰ روستا در سطح استان به عنوان روستاهای نمونه انتخاب شدند. موقعیت جغرافیایی روستاهای مربوط به شرکت‌های تعاونی مشاع در نقشه نشان داده شده است.

برای شاخص‌سازی و انتخاب شاخص‌ها، نخست حدود ۴۵ متغیر از دو مقوله شرکت‌های تعاونی مشاع و توسعه روستایی فهرست شدند، ولی با بررسی بیشتر و تلفیق شاخص‌های مشابه، نهایتاً ۱۷ شاخص برای تعاونی مشاع و ۱۰ شاخص برای توسعه روستایی به شرحی که در جدول ۳ آمده است، در تجزیه و تحلیل‌های آماری تعیین شدند^(۳).

جدول ۳ - شاخص‌های شرکت‌های تعاونی مشاع و توسعه روستایی
مورد استفاده در تحقیق

شاخص‌های توسعه روستایی	شاخص‌های شرکت‌های تعاونی مشاع
جمعیت کل روستا	درآمد سرانه بهره‌بردار
درصد باسوادان	سرانه زمین بهره‌بردار
شاخص تنوع مشاغل	نسبت مکانیزاسیون به کل تولید گندم
درصد شاغلان	نسبت تولید گلخانه به کل تولید
نرخ رشد جمعیت	ارزش افزوده زراعت
فاصله روستا تا مرکز شهرستان	عملکرد تولید گندم
نسبت جنسی	عملکرد تولید جو
نسبت امکانات خدماتی به کل جمعیت روستا	نسبت مکانیزاسیون به مساحت زراعت
نسبت امکانات آموزشی به کل جمعیت روستا	نسبت مکانیزاسیون به تعداد بهره‌برداران
نسبت امکانات بهداشتی به کل جمعیت روستا	نسبت مکانیزاسیون به کل تولید جو
	درصد بهره‌برداران باسواد
	نسبت بهره‌برداران زراعت به کل
	نسبت مدیر مرد به کل بهره‌برداران
	نسبت سطح کاشت گندم به کل زراعت
	نسبت سطح کاشت جو به کل زراعت
	نسبت باغداری به کل زراعت
	کل بهره‌برداران

مأخذ: یافته‌های تحقیق

جدول ۴- بارگیری عامل‌های استخراجی از شاخص‌ها (ماتریس عوامل چرخیده)

مؤلفه‌ها						شاخص‌ها
۶	۵	۴	۳	۲	۱	
					۰/۹۱۶	نسبت بهره برداران زراعت به کل
					۰/۹۱۴	نسبت تولید گلخانه ای به کل تولید
					۰/۷۸۴	سرانه زمین بهره برداران زراعت
					۰/۷۱۴	نسبت باغداری به کل
					۰/۹۴۶	عملکرد تولید جو
					۰/۹۳۵	عملکرد تولید گندم
					۰/۷۹۵	ارزش افزوده زراعت
					۰/۷۳۰	درآمد سرانه بهره بردار
					۰/۶۵۷	نسبت سطح کاشت جو و گندم به زراعت
					۰/۸۵۴	نسبت مکانیزاسیون به کل تولید
					۰/۷۴۷	نسبت مکانیزاسیون به خانوار
					۰/۵۶۱	نسبت مکانیزاسیون باغ‌های مثمر به زراعت
					۰/۷۲۹	نسبت مکانیزاسیون به کل بهره برداران
					۰/۷۴۹	نسبت بهره برداران باسواد به کل بهره‌برداران
					۰/۶۱۱	نسبت بهره برداران آموزش دیده به کل
					۰/۵۷۷	نسبت مدیر مرد به کل

مأخذ: یافته‌های تحقیق

جدول ۵- عامل‌های استخراج شده مقادیر ویژه و درصد تبیین واریانس آنها از مجموعه شاخص‌های شرکت‌های تعاونی مشاع

مجدورات مجموع کل			مقدار ویژه			عامل‌ها
درصد تجمعی	درصد واریانس	کل	درصد تجمعی	درصد واریانس	کل	
۱۷/۵۰	۱۷/۵۰	۲/۹۷	۱۸	۱۸	۳	شیوه بهره برداری از اراضی
۳۰/۶۳	۱۳/۱۳	۲/۲۳	۳۳/۴	۱۸/۳	۳/۶	عملکرد
۴۳/۳۲	۱۲/۶۸	۲/۱۵	۴۶/۹	۱۳/۵	۲/۳	ارزش افزوده و درآمد سرانه
۵۳/۴۳	۱۰/۱۱	۱/۷۱	۵۶/۳	۹/۳	۱/۵	تحول در کشاورزی
۶۲/۳۵	۸/۹۱	۱/۵۱	۶۴/۵	۷/۶	۱/۳	سواد بهره برداران
۷۰/۹۱	۸/۵۵	۱/۴۵	۷۰/۹	۶/۸	۱/۱	ویژگی‌های بهره بردار

مأخذ: یافته‌های تحقیق

جدول ۵، نتیجه تحلیل عاملی مجموعه هفده‌گانه شاخص‌های شرکت‌های تعاونی مشاع را نشان می‌دهد. بر اساس آنچه در جدول آمده است، شش عامل دارای مقادیر ویژه بزرگ‌تر از واحد بوده و جمعاً نزدیک به ۷۰ درصد از واریانس این مجموعه را تبیین می‌کنند که درصد نسبتاً بالایی به حساب می‌آید. عامل‌های شش‌گانه شرکت‌های تعاونی مشاع که در جدول ۵ آمده است، نام‌گذاری شده‌اند و در تحلیل‌های بعدی بر این اساس مورد استفاده قرار خواهند گرفت.

در ادامه شاخص‌های ده‌گانه توسعه روستایی نیز وارد مدل تحلیل عاملی شد و با پیگیری روند فوق، اطلاعات این دسته از شاخص‌ها نیز در تعداد محدودی سازه‌های عاملی خلاصه گردید.

جدول ۶- بارگیری عامل‌های استخراجی از شاخص‌ها (ماتریس عوامل چرخیده)

مؤلفه‌ها			شاخص‌ها
۳	۲	۱	
		۰/۸۸۵	نسبت امکانات خدماتی به کل جمعیت
		۰/۸۱۴	نسبت امکانات آموزشی به کل جمعیت
		۰/۷۷۶	نسبت امکانات بهداشتی به کل جمعیت
-۰/۳۳۰	۰/۴۰۶	-۰/۶۲۰	جمعیت کل روستا در سال ۱۳۸۲
	۰/۷۳۴		درصد با سوادان
	-۰/۷۱۲		شاخص تنوع مشاغل
	۰/۶۳۵		نسبت جنسی
	-۰/۳۷۵		فاصله روستا تا مرکز شهرستان
۰/۷۷۸			درصد شاغلان
-۰/۶۶۰			نرخ رشد

مأخذ: یافته‌های تحقیق

همان‌گونه که جدول ۷ نشان می‌دهد، سه عامل از میان مؤلفه‌های اصلی دارای مقادیر ویژه بزرگ‌تر از واحد هستند که جمعاً در حدود ۵۷/۳ درصد از واریانس مجموعه متغیرها را تبیین می‌کنند. بر اساس این جدول، شاخص‌های توسعه روستایی در سه عامل به شرح زیر قرار می‌گیرند:

جدول ۷- عامل‌های استخراج‌شده مقادیر ویژه و درصد تبیین واریانس آنها از مجموعه شاخص‌های توسعه روستایی

مجدورات مجموع کل			مقدار ویژه			عامل‌ها
درصد تجمعی	درصد واریانس	کل	درصد تجمعی	درصد واریانس	کل	
۲۴/۷۵	۲۴/۷۵	۲/۴۷	۲۹/۲	۲۹	۲/۹	امکانات
۴۴/۶۱	۱۹/۸۵	۱/۹۸	۴۵/۷	۱۶/۴	۱/۶	ویژگی‌های شغلی و فردی
۵۷/۳۱	۱۲/۶۹	۱/۲۷	۵۷/۳	۱۱/۵	۱/۱	شاغلان و نرخ رشد

ماخذ: یافته‌های تحقیق

عامل اول: امکانات (بهداشتی، خدماتی و آموزشی) و جمعیت روستا؛

عامل دوم: ویژگی‌های شغلی و فردی؛

عامل سوم: شاغلان و نرخ رشد.

تحلیل رگرسیون

برای شناسایی ارتباط بین متغیرهای توسعه روستایی و شرکت‌های تعاونی مشاع و تعیین عوامل و متغیرهای مؤثر، شاخص‌های دسته‌بندی شده حاصل از اجرای مدل تحلیل عاملی، در تحلیل رگرسیون مورد استفاده قرار گرفتند.

در مدل تحلیل رگرسیون، شاخص‌های شرکت‌های تعاونی مشاع به عنوان متغیرهای مستقل یا متغیرهای پیش بین^(۴) و شاخص‌های توسعه روستایی به عنوان متغیرهای وابسته، وارد مدل شدند. لازم به ذکر است که در تحلیل جداول، فقط شاخص‌هایی که دارای ارتباط معنی‌داری بوده‌اند، ارائه شده‌اند.

جدول ۸ نشان‌دهنده ارتباط معنی‌دار بین مؤلفه‌های ارزش افزوده، درآمد سرانه، و تحول در کشاورزی در نظام کشاورزی مشاع با مؤلفه امکانات و جمعیت روستاست. مؤلفه ارزش افزوده ۷۵ درصد از واریانس مؤلفه امکانات را تبیین می‌کند. ضریب Beta نیز نشان‌دهنده ارتباط مستقیم بین این دو مؤلفه است.

f مشاهده شده در سطح ۱٪ $p \leq$ معنی‌دار است که نشان از خطی بودن رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته در معادله رگرسیون دارد.

با ورود مؤلفه تحول در کشاورزی، میزان واریانس تبیین شده به ۹۰ درصد افزایش یافته است. بر اساس ضریب Beta، میان مؤلفه تحول در کشاورزی در نظام مشاع با مؤلفه امکانات و جمعیت روستا، رابطه مستقیم وجود دارد. F مشاهده شده نیز در سطح $p \leq 0.1$ معنی دار است.

در واقع نتایج جدول نشان می دهد که هرچه مؤلفه امکانات و جمعیت روستا (نسبت امکانات خدماتی، بهداشتی، آموزشی به کل جمعیت و جمعیت کل) افزایش پیدا کرده، مؤلفه ارزش افزوده و درآمد سرانه، و مؤلفه تحول در کشاورزی (نسبت مکانیزاسیون به کل تولید، به کل بهره برداران و به خانوار) افزایش یافته است.

جدول ۸- رگرسیون چند متغیره ارتباط بین مؤلفه های نظام کشاورزی تعاونی مشاع با مؤلفه امکانات و جمعیت روستا

ملاک	مدل	پیش بین	R	R ²	F	Sig	Beta	t	sig
امکانات و جمعیت روستا	۱	ارزش افزوده و درآمد سرانه	۰/۸۶۸	۰/۷۵۳	۸۸/۵۴	۰/۰۰۰	۰/۸۶۸	۷/۴	۰/۰۰۰
	۲	ارزش افزوده، درآمد سرانه و تحول در کشاورزی	۰/۹۵۳	۰/۹۰۸	۸۴/۵۶	۰/۰۰	۰/۷۳۶	۹/۵	۰/۰۰۰
							۰/۴۱۶	۵/۳۸	۰/۰۰۰

مأخذ: یافته های تحقیق

جدول ۹، نتایج تحلیل رگرسیون بین مؤلفه عملکرد در نظام کشاورزی مشاع با مؤلفه ویژگی های شغلی و جمعیتی در شاخص های توسعه روستایی را نشان داده است. براساس این نتایج، بین دو مؤلفه ذکر شده، ارتباط معنی دار مشاهده می شود. بر اساس ضریب تعیین، ۱۶ درصد از واریانس مؤلفه ویژگی های فردی بهره برداران را مؤلفه عملکرد تبیین می کند.

ضریب Beta نیز نشان دهنده ارتباط مستقیم بین این دو مؤلفه است. f مشاهده شده در سطح $p \leq 0.05$ معنی دار است که نشان می دهد رابطه میان متغیرهای مستقل و وابسته در معادله رگرسیون خطی است. در واقع نتایج این جدول نشان داده که با افزایش مؤلفه ویژگی های شغلی و جمعیتی (باسوادان، تنوع مشاغل و نسبت جنسی)، مؤلفه عملکرد (تولید گندم و تولید جو) نیز افزایش یافته است.

جدول ۹- رگرسیون چند متغیره ارتباط میان مؤلفه‌های نظام کشاورزی مشاع با مؤلفه ویژگی‌های شغلی و جمعیتی

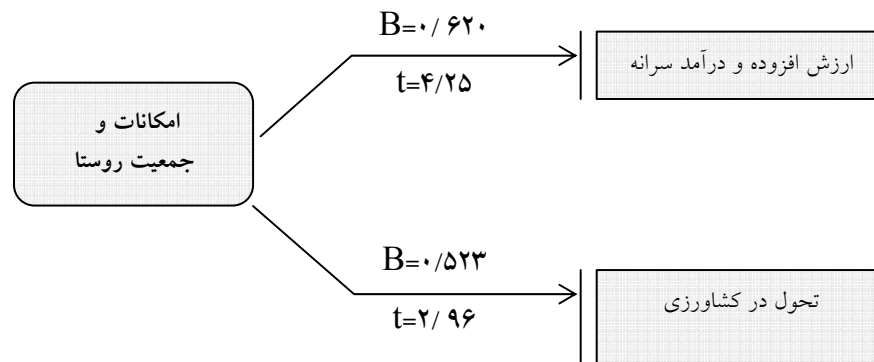
ملاک	مدل	پیشبین	R	R2	F	Sig	Beta	t	Sig
ویژگی‌های شخصی و جمعیتی	۱	عملکرد	۰/۳۹۸	۰/۱۵۸	۵/۶۳	۰/۲۴۰	۰/۳۹۸	۲/۳۷	۰/۰۲۴

مأخذ: یافته‌های تحقیق

مدل معادلات ساختاری

بررسی روابط میان شاخص‌های نظام کشاورزی تعاونی مشاع و توسعه روستایی

شکل ۲ روابط میان شاخص‌های نظام کشاورزی تعاونی مشاع و شاخص‌های توسعه روستایی را به تصویر کشیده است.

مأخذ: یافته‌های تحقیق

$$GFI = 0.746$$

شکل ۲- تحلیل مسیر روابط بین شاخص‌های نظام کشاورزی تعاونی مشاع و شاخص‌های توسعه روستایی

بر این اساس، فقط میان شاخص امکانات و جمعیت با شاخص ارزش افزوده و درآمد سرانه ($B=0.1620$) و شاخص تحول در کشاورزی ($B=0.523$) روابط معنی‌داری مشاهده می‌شود. بررسی روابط در مدل معادلات ساختاری نشان می‌دهد که تعامل ناچیزی میان شاخص‌های نظام کشاورزی و شاخص‌های توسعه روستایی در این

نظام وجود دارد (تنها ۱ مؤلفه از ۳ مؤلفه توسعه روستایی با ۲ مؤلفه از ۶ مؤلفه توسعه کشاورزی دارای ارتباط معنی دار است). مقدار شاخص نیکویی برآزش (GFI) نیز نشان می‌دهد که روابط میان شاخص‌های بررسی شده دارای برازندگی مناسب نیست (۰/۷۴۶) و مدل، مورد تأیید قرار نمی‌گیرد^(۵).

نتیجه‌گیری

واحدهای بهره‌برداری موسوم به تعاونی‌های مشاع متعاقب انقلاب اسلامی پدید آمدند. در واحدهای مشاع، هدف از تولید محصولات زراعی در درجه اول مصرف و در درجه دوم فروش است. ولی در مورد تولید محصولات باغی و دامی هدف اصلی فروش است و مصرف در مرحله بعد قرار می‌گیرد. شیوه تصرف زمین، هم ملکی و هم غیرملکی از نوع اجاره است. نوع مالکیت زمین، گروهی و مشاع و عمدتاً غیرقابل‌افراز است و انتقال مالکیت به غیر به صورت رسمی صورت می‌گیرد. در مورد اراضی ملکی، تملک از تصرف و مدیریت جدا نیست. ابزار و ماشین‌آلات کشاورزی عمدتاً در تملک و تصرف واحد بهره‌برداری هستند. نوع مالکیت ابزار و ماشین‌آلات، گروهی است و به صورت رسمی غیرقابل‌افراز است. ولی امکان فروش و انتقال مالکیت ابزار و ماشین‌آلات به غیر وجود دارد. تعاونی‌های مشاع از واحدهایی به شمار می‌روند که دولت به طور رسمی ایجاد کرده است. بنابراین، از لحاظ صوری نوعی سازمان رسمی هستند. ولی در محتوا، روابط اعضا غیررسمی است. در واحدهای مشاع هر چند یک نفر سرمشاع یا سرگروه وجود دارد، ولی نوع مدیریت گروهی است. در تعاونی‌های مشاع معمولاً خود اعضا نیروی کار اصلی واحد را تشکیل می‌دهند. بنابراین، استفاده از کار دیگران با شیوه مزدبگیری معمول نیست، ولی بر حسب نیاز و ضرورت، از نیروی کار اعضای خانواده استفاده می‌شود.

عوامل ناکامی این شرکت‌ها در دستیابی به توسعه روستایی بر اساس

شاخص‌های مورد بررسی عبارت‌اند از:

- ۱- موقعیت جغرافیایی مشاع‌ها (مناطق کم‌آب با بارندگی ناکافی)، نامساعد بودن اراضی زراعی برای کشاورزی (اراضی موات)، مثل روستاهای چوپانان، فرخی، و بیاضه؛
- ۲- پایین بودن سطح آموزش و سواد اکثر بهره‌برداران؛ این مورد را می‌توان از نبود ارتباط میان شاخص‌های توسعه روستایی و سواد بهره‌برداران استنباط کرد. همان‌طور که جمعه‌پور در تحقیق (جمعه‌پور، ۱۳۶۹) خود بیان کرده است؛
- ۳- نبود مدیریت و سازمان‌دهی مناسب در امور تولیدی و خدماتی روستا. طبق یافته‌های مطیعی لنگرودی (۱۳۷۳) و تقی‌زاده (۱۳۷۳) این مورد را می‌توان از تعامل ناچیز میان شاخص‌های توسعه روستایی و نظام کشاورزی مشاع در مدل رگرسیون استنباط کرد؛
- ۴- به‌طور کلی ناکامی نظام تعاونی تولید مشاع را باید در همه ابعاد جغرافیایی و اجتماعی-اقتصادی جستجو کرد، زیرا بر اساس مدل معادلات ساختاری، برازندگی مدل ($GFI=0/746$) که نتیجه تحلیل مسیر روابط بین شاخص‌های توسعه روستایی و نظام کشاورزی می‌باشد، در حد قابل قبول نیست. عبدالهی (۱۳۷۷) نیز در طرح تحقیقی خود واحدهای مشاع را در آخرین رتبه نظام‌های کشاورزی کشور به حساب آورده است.

یادداشت‌ها

1. Vasant Desai

۲- برای اطلاعات بیشتر در مورد اهداف و تاریخچه تعاونی‌های مشاع رجوع کنید به: حسینی ابری (۱۳۸۰) و ازکیا (۱۳۶۹).

۳- در انتخاب شاخص‌ها از عبدالهی (۱۳۷۷) و نوری (۱۳۸۳) استفاده شده است.

4. predictor

۵- مقدار GFI باید برابر یا بزرگ‌تر از $0/90$ باشد تا مدل مورد نظر پذیرفته شود.

منابع

ازکیا، مصطفی (۱۳۶۹)، *جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران*. تهران: اطلاعات.

امیری توکلی، فردوس (۱۳۷۲)، **تأثیر اقتصادی - اجتماعی تعاونی‌های مشاع در روستاهای شهرستان بافت**. پایان نامه کارشناسی رشته جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمان.

اصلاحی، حسین (۱۳۷۱)، **تعاونی‌های تولیدی مشاع در سیستان و نقش آنها در یکپارچگی اجتماعی**. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.

بافکر، هوشنگ و دیگران (۱۳۶۴)، **بررسی مسائل مربوط به زمین و تشکیل واحدهای تولید مشاع در منطقه جیرفت**. تهران: وزارت کشاورزی، مرکز تحقیقات روستایی.

تقی زاده، ابوالقاسم (۱۳۷۳)، **بررسی میزان انطباق تعاونی‌های مشاع با تعاون سنتی و همیاری در روستا**. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان.

جمعه پور، محمود (۱۳۶۹)، **بررسی عملکرد اقتصادی - اجتماعی شرکت‌های تعاونی مشاع در شهرستان تربت حیدریه**. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیا، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی.

حسینی ابری، سید حسن (۱۳۸۰)، **مدخلی بر جغرافیای روستایی**، اصفهان: دانشگاه اصفهان. دسای، واسانت (۱۳۷۷)، **توسعه روستایی، نگرش سیستمی**، ترجمه رضا فرزام فر. اصفهان: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان اصفهان.

سازمان جهاد کشاورزی استان اصفهان (۱۳۸۳)، **گزارش عملکرد بخش کشاورزی استان اصفهان**: سازمان جهاد کشاورزی استان اصفهان، مدیریت طرح و برنامه

شریف، مصطفی (۱۳۶۹)، **بررسی جوانب اقتصادی تعاونی‌های مشاع در استان خراسان**. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.

عبدالهی، محمد (۱۳۷۷)، **نظام‌های بهره‌برداری، مطالعه تطبیقی نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی و ارزشیابی عملکرد آنها**. تهران: وزارت کشاورزی.

مدیریت امور اراضی استان اصفهان (۱۳۸۳)، **گزارش آماری تعاونی‌های مشاع در استان اصفهان**. اصفهان: سازمان جهاد کشاورزی استان اصفهان.

مرکز آمار ایران (۱۳۸۵)، **سالنامه آماری استان اصفهان**. تهران: مرکز آمار ایران. مطیعی لنگرودی، سید حسن (۱۳۷۳)، «عملکرد تعاونی‌های تولید مشاع - نمونه دشت مشهد». **مجموعه مقالات هشتمین کنگره جغرافی‌دانان ایران**. صص. ۵۳۸-۵۵۳. اصفهان: دانشگاه اصفهان.

مهندسین مشاور جامع ایران (۱۳۷۸)، **مطالعات جامع توسعه کشاورزی استان اصفهان**، گزارش شماره ۱۸. تهران: وزارت کشاورزی.

- مهندسین مشاور یکم (۱۳۷۶)، *مطالعات جامع احیا و توسعه کشاورزی و منابع طبیعی حوزه‌های آبخیز زاینده‌رود و اردستان*، جلد‌های ۷ و ۲۵. تهران: وزارت کشاورزی.
- نفیسی‌فرد، حسن (۱۳۷۷)، *بررسی وضعیت و عملکرد تعاونی‌های مشاع در شهرستان سبزوار*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد.
- نوری، سید هدایت‌الله (۱۳۸۳)، *بررسی رابطه توسعه روستایی و توسعه کشاورزی و چگونگی آن در استان اصفهان*. اصفهان: دانشگاه اصفهان و سازمان جهاد کشاورزی استان اصفهان.

- Bravo-Ureta, Boris E. and Evenson, Robert E. (1994), "Efficiency in agricultural production: The case of peasant farmers in eastern Paraguay". *Agricultural Economics*, Vol. 10, No. 1, pp. 27-37.
- Hung Son, T. V.; Coelli, T. and Fleming, E. (1992), "Analysis of technical efficiency of state rubber in Vietnam". *Agricultural Economics*, Vol. 9, No. 2, pp. 183-201.
- World Summit on Sustainable Development (2003), "Projects for sustainable agriculture and rural development, designing new policy packages for SARD in mountain regions". *Johannesburg Declaration*. Johannesburg.